

GARDEN, CULTURE, DENDROLOGY – REMARKS AND THOUGHTS FOLLOWING THE UNEXPECTED PASSING AWAY OF GÉZA KÓSA

István RÁCZ

*Department of Botany, Hungarian National History Museum, Budapest, Hungary; International
Dendrological Foundation, Budapest, Hungary; raczistvan60@gmail.com*

RÁCZ, I. (2021): Garden, culture, dendrology – remarks and thoughts following the unexpected passing away of Géza Kósa. – *Studia bot. hung.* 52(1): 89–114.

Abstract: This writing commemorates Géza Kósa (1950–2021), dendrologist and Curator of the Botanical Garden of the Hungarian Academy of Sciences (recently renamed the National Botanic Garden) and discusses his 45-year cooperation with both his institute and the Hungarian Natural History Museum's team of dendrologists (Zsolt Debreczy, Gyöngyvér Biró, István RÁCZ and co-workers) and their International Dendrological Research Institute, Inc. (IDRI) in the US and its sister organisation in Hungary, the International Dendrological Foundation. The author recalls many aspects of cooperation with Géza Kósa, including some of their joint research trips to Mongolia, China, Uzbekistan, and Sikkim, as well as the multi-year documentation of the living dendrological collection at Vácrátót. Also discussed is the great need to establish a regional dendrological institute in Hungary.

Key words: China, dendrology, Géza Kósa, Hungary, memories, Mongolia, Sikkim, Uzbekistan, Vácrátót

For many of us, Géza Kósa and Vácrátót – where he lived and worked for decades – are inextricably linked, both the place and the person.

Géza and I lived and worked in closely related fields but at different institutes and in different circumstances. Our aspirations, ideals, world view and faith were based on common values, and the past, present and future of horticulture, dendrology, and the gardens in Hungary were also a common theme. Some of our plans in this field have become a reality over the years, but I cannot escape the sadness that plans we recently formulated together can no longer be realised as originally thought.

We were students at the same *alma mater*, the University of Horticulture, where he obtained his diploma two years before I did. The Garden of Vácrátót was the first site that we held in common. In 1976 I got a part-time job in the Botanical Department of the Natural History Museum and was able to join the dendrology documentation programme initiated by Zsolt Debreczy and Vera

Csapody. One of the programme's goals was to develop the herbarium; in particular, to complement the existing collections with dendrological specimens that were lacking. In part, the deficiencies were filled by plant specimens gathered in our botanic gardens and arboreta, then later by specimens collected during expeditions we led to natural habitats within and outside of Hungary. The aim was not only to increase the amount of material, but also to systematically link the herbarium and living collections, i.e., to document the phenology of woody plants in living collections and preserve data and observations. It was of utmost importance to systematically fill the gaps, including with photographic documentation and collected specimens, and to ensure authenticity.

In this spirit, we made regular visits to gardens in Hungary, including Vácrátót, which was already outstanding in the 1970s and 1980s with respect to the number and varieties of its woody plant taxa. Vácrátót was also valuable to us because Géza took great care to document and preserve the plants' provenances (FRÁTER 2022), which increased the value not only of the living collection but also of our collections that ended up in the herbarium. Over the past several decades, I have been in that garden more than 100 times, alone or with my colleagues, to record data, gather samples and take photographs of trees and shrubs that were flowering, fruiting, and gathering growth.

We almost never went to the garden without Géza. It was important to explore the collections again and again, since – except for the oldest trees – almost every shrub and tree had a history for him, and this made the joint work come alive. He would often say: 'I collected this here or there', 'I exchanged it with this or that garden', 'I got the seeds from this or that person...' This added real value to the visit and made the work more enjoyable, and it created a personal memory linked to Géza and to the knowledge of the plant or species. In later years, seeds and plants from our expeditions led by Zsolt Debreczy were also taken to Vácrátót, several of which are now mature trees, providing shade.

Quite early during time spent with Géza in the garden while collecting specimens and photos, it occurred to us how nice it would be to travel to remote areas of the temperate zones for joint collections of seeds in the plants' native habitats, which is the best way to develop any living collection. Both Géza and I had participated individually in such expeditions before, but the time had come to do so together.

Mongolia and China, 1986

My first trip with Géza – and with Erzsébet Fráter (Zsóka) – was an unforgettable expedition to Mongolia and China in the autumn of 1986. A team of four made the preparations for this promising trip, Zsolt Debreczy, Zsóka and

I from the museum and Géza from the Botanical Garden of Vácrátót. Our partner in China, who extended the invitation to us, was Professor Chen Shaoxing, head of the Botany Department of the Beijing Museum of Natural History.

Fig. 1. Erzsébet Fráter and Géza Kósa in Bogd-Ul Mts (Mongólia)

Zsolt was unable to join us due to other commitments, so the three of us set off on a journey of many thousands of kilometres with a logistical plan that would be unimaginable today. At that time, thanks to the railway agreements among the socialist countries (including the Soviet Union, Mongolia and the People's Republic of China), we could buy a combined ticket at home that included a round-trip flight Budapest–Moscow–Novosibirsk–Ulaanbaatar and a

Fig. 2. Erzsébet Fráter and Géza Kósa together with young students who accompanied them to the Ming Tombs (Beijing, China) on 22 October 1986

train ticket for a long, multiple-interruption journey from Mongolia to China, and then back home. We spent many hours on planes and trains and in dormitories or hotels, and our conversations brought up countless topics of history, culture and geography in addition to tales of our botanical experiences. These highlighted Géza's erudition and his knowledge of languages, folklore and, especially, the mysterious China of the past and its realities at the time.

Fig. 3. Géza Kósa and Erszébet Fráter together with old *Juniperus chinensis* trees in the Forbidden City (Beijing, China) on 24 October 1986

Fig. 4. Nanjing, near the Jangce Bridge on 30 October 1986.

After a short stop in Mongolia (Fig. 1), we arrived in very grey “Mao Ze-dong” country, and although most of our host partners guided us with enthusiastic friendship and did their utmost to let us see the best of what was possible under the circumstances, there were occasional difficult situations. It took a bit

Fig. 5. Géza Kósa among Chinese colleagues in Mt Lang-Ya near Nanjing in front of a 300-year-old *Ginkgo biloba* tree on 31 October 1986

of tedious routine, a sense of humour and ingenuity to get everything right under those circumstances. Géza was an expert at this, and he found his way around the nondescript baths at the Chinese workers' quarters, student dormitories, the street food stalls, the city buses and trolleys, the crowded local and long-distance trains ... and the closely following observers. In the end, we were able to see many special places of interest, imperial and botanical gardens, several herbaria, protected forests, monasteries, and, despite the ever-present obstacles, we were able to bring back nearly 200 herbarium specimens and dozens of seed lots from this 42-day dendrological adventure (Figs 2–8).

Uzbekistan, 1992

In the autumn of 1992, Géza and I were again able to travel together, this time to Uzbekistan, to explore the species of juniper and other dendrological curiosities native to that part of Central Asia. Géza had been to the region before and spoke Russian well enough to make the short expedition successful. Of course, there was also the opportunity to visit the local market, the city park, the shrubland around the city, and to “discover” again how humans and the surrounding flora are inextricably intertwined in so many ways. In a local botanic garden, it was also made clear what happens to a park when, despite initial enthusiasm, it is abandoned due to the lack of resources after the radical political changes in the former Soviet Union, and, after a decade, it is taken over by a torrent of vigorous invasive plants. This is what we saw in the once famous Tashkent Botanical Garden (and later in other Central Asian gardens) – well-planned plantings irredeemably overrun by Virginia creeper (*Parthenocissus quinquefolia*), which climbed to the tops of 10-metre-tall trees, and Common dogwood (*Cornus sanguinea*), which formed impenetrable thickets in many parts of the botanic garden. We hope that the deterioration has since been halted. This experience also came up as a topic in our later conversations, after we had toured some of our local (Hungarian) garden landscapes: if a garden or park does not become the cherished and beloved property of its owner (whether the state or a small community or an individual), that is, if it does not become an integral part of life, it will inevitably fall victim to neglect.

Sikkim, 2003

Another unforgettable trip we took together was to one of the most beautiful areas of the Himalaya. On the border between Sikkim and Nepal stands the third highest peak on earth, Kanchenjunga (8,586 m). A three-day trek up the mountain obviously could reveal only a small part of the flora that covers its slopes, but we expected that above the lower, somewhat disturbed belts we

would encounter much-desired, pristine vegetation, with giant trees in some places. We eagerly looked for certain species and hoped that we would enter a dendrologist's paradise. We were not disappointed!

The trip was organised and supported by our US-based foundation (IDRI, Zsolt Debreczy) and the Tree Nursery of Alsótekeres, with arrangements made by a former contact in Nepal, Professor Mohan Siwakoti, who teaches botany at Kathmandu University. On arrival in Nepal, we took a short plane ride to the border with India (West Bengal), and from there we took two rented jeeps to Sikkim. Our team – Elemér Barabits, Gergely Juhász, Anita Juhász, Géza Kósa and I – was met by a local tour guide. In the warm, autumn landscape we were given an impromptu “tropical dendrology” lesson, as the beginning of our tour traversed patches of remnant forest between sugar cane plantations, tree-lined hedges with teak, coconut and betel palms, and *Ficus* and *Eucalyptus* trees, all of which Géza already knew from his previous trips to the Far East, Africa and elsewhere (Pócs 2022). Higher up, were tea and cassava plantations and some warm-temperate species, and then a few cypresses appeared. Crossing the border into Sikkim, we glimpsed elements of the mountain flora around Gangtok at about 1,600 m. After some acclimatisation, and arranging permits, we left the settlement of Yuksom at 1,700–1,800 m for the long-awaited forest zone at higher altitudes. At 1,900 m, we entered Kanchenjunga National Park, where subtropical trees and woody lianas were still strangely intermingled with subtropical-temperate evergreen oaks and mahonia bushes. At 2,200 m, to the great delight of the whole team, we were greeted by huge, golden-leaved, centuries-old *Acer campbellii*, along with *Berberis wallichiana*, *Sarcococca hookeriana* and familiar-looking temperate-zone tree genera – *Alnus* (*nepalensis*), *Carpinus* (*viminea*), *Magnolia* (*campbellii*). It was getting dark by the time our exhausted group reached a rented shelter above 3,000 m. Early in the morning, someone called out loudly to alert us that the summit of Mount Pandim (6,691 m) was glowing orange-red above the treetops as it greeted the rising sun. Looking around, we noticed the first groups of *Abies densa*, which included some very old trees, these were surrounded (as it turned out later) by five *Rhododendron* species. Another tough climb took us to 4,060 m, where we had a sleep-out in a shelter that offered only a concrete floor covered by some sheets of cardboard. It soon got down to minus 6 degrees Celsius, and one can only imagine the kind of sleep we had. Miraculously, the porters could make us some hot tea in the morning, and we could return to the subtropics: a descent of more than 2,000 m in altitude. None of us remembers today how exhausting that was!

What we went there for was achieved: we got to see the Eastern Himalayan fir (*Abies densa*), and we took good photos and a few samples of the stunted *Juniperus squamata* bushes scattered along the upper tree line. While taking

many more photos, we descended towards the valley past giant specimens of Himalayan hemlock (*Tsuga dumosa*) and reaching the village we admired some smaller but still centuries-old examples of *Cupressus cashmeriana*. This true cypress is particularly revered by Tibetans, and it grows into giant trees in Bhutan, where it is locally called *Tsenden*. At the end of our tour in Sikkim, we received a surprise gift from our tour guide, Baila Tashi, who had become a close friend by the end of the trip: he arranged for us to go to Darjeeling so that we could pay tribute at the grave of Sándor Kőrösi Csoma (Fig. 9)!

The garden and its visitors...

One of the defining experiences I had in Vácrtót was hearing Géza's resonant voice expressing his own reverent love of plants while loudly admonished rowdy visitors. Often it is only childish mischievousness, ignorance, or sometimes a passion for picking flowers that leads some people to cause damage in a garden despite the warnings, or to also disturb others' peace with their noise. Géza was always immensely annoyed by the wrongdoing of some visitors or, in other cases, the carelessness of garden employees. It may be overly idealistic to expect people to behave, if not reverently, then at least quietly in a living collection such as a garden or park, or to understand why it is there and to be moved by both the pleasure and the education it provides. Géza and I followed this train of thought several times, and sometimes it took us too far – as if we were looking for an excuse for what we had seen and experienced in our gardens. The vicissitudes of Hungarian history, in part stemming from our particular geographical location and the activities of our traitors, demonstrate well enough that we often fall into fatal historical traps. The typical end of the story in our homeland is that after any given adversity, one or two generations can think only of recovery, and in doing so, everything has to start all over again. Invasions, wars, military occupations – all these things are understandably not conducive to the kind of culture that is necessary for historical and social tranquillity, for the peaceful succession of generations, and for the uninterrupted transmission of wealth acquired in a respectable manner. In such troubled circumstances, the preservation and development of beautiful parks or gardens over generations, and the botanically important preservation and transmission of data, is an almost heroic achievement. That kind of tranquil culture is what is needed, and its absence was a source of eternal regret for Géza. He was constantly haunted by an idealistic vision of the future that he had seen in some other countries – the image of numerous parks, rich private gardens, university or municipal botanical gardens, all with beautifully maintained surroundings, a multitude of rare plants, a cultivated public, all of which stood in stark contrast to what he was looking at in many of the gardens of our country.

Garden & Culture

Under Géza's hands, a promising Hungarian horticultural journal entitled *Kert-Kultúra* (Garden & Culture) took shape, and several issues appeared offering high quality articles. Unfortunately, it proved to be short-lived. To the shame of the rather well-off horticultural community, we apparently could not find the financial resources to sustain such an important journal, one which skilfully combined professionalism and education and offered a wealth of knowledge. In an issue in the first volume (KÓSA 2001), Géza paints a perfect picture of an idealised western European garden visitor for whom the garden is a sacred place where the wonders of nature invite intimate contemplation, 'first-hand' learning (Fig. 10). In this garden, behaviour, knowledge, the skilful use of a camera or a pen, and complex, passionate, almost celebratory coexistence with plants are a measure of social intelligence. In the light of such an example – we have a lot to live up to! (In Hungary, on the other hand, walking in the forests is very popular, something that is not readily available for many in the industrialized West, particularly in western Europe, where the population density and the relative rarity of natural/seminatural forests, make such opportunities scarcer for the public.)

As a book reviewer

After many years of expedition work covering the temperate zones in both hemispheres, supported by IDRI in the U.S., it was proposed in 1997 that Zsolt Debreczy and I write and illustrate an encyclopaedic work on conifers that was designed to fill a gap in the local botanical literature. In the end, what resulted was not so much an encyclopaedia as a relatively rich presentation of the most important (333) temperate-zone conifers (DEBRECZY and RÁ CZ 2000). From the very beginning, Géza willingly contributed to the publication as a proof-reader, especially in the fields of geography and the ethnobotany of the Far East and Central Asia, and it benefitted greatly from his knowledge of the cultural, historical and horticultural aspects of the species. He later indicated that he would be happy to help with additional dendrological works. It took a decade and a half before the idea for a new book with Zsolt Debreczy, "*Broad-leaved Trees around the World*", began to take shape, but only in the past 2 to 3 years has the actual work for the publication taken place. Géza, a highly knowledgeable author of articles and books in this field over the years, was looking forward to working with us on the book's final touches and contributing to its success. It is particularly distressing that, since this work is now in the editing phase, we cannot ask him to review our work.

The future of dendrology

In Hungary, the “botany of woody plants”, dendrology, suffered a severe blow during the last century. Many important living collections, including some historic parks and gardens that are strongly connected to Hungarian history, are now under the jurisdiction of foreign countries. When their original (Hungarian) owners were expelled, much of the plant documentation disappeared, was destroyed, or has survived only in fragments. The same process happened in the current territory of Hungary during and after WWII and soon after the communist takeover. The owners (for example, most of the historical noble families) were expelled, their stately homes robbed or sometimes destroyed, the plant material of the gardens decimated, the garden layout dramatically altered. For a long time, development in Hungary ruled by the communists was hampered by the closed borders, the crippling effect of travel restrictions, and the prevailing relative poverty. Many in our profession (the discipline of dendrology) have had to start again, often almost from scratch, and today one of the greatest remaining challenges in a decades-long process is to collect and maintain a large-scale, preferably complete, documentation that makes knowledge of some 5,000 or so trees and shrubs of the temperate zones and their adjacent areas available to the widest possible range of professionals.

This process of “recovering dendrology” should and can be done in close cooperation with existing living collections that have been regenerated step by step and are now maintained for gene conservation, education and research. In part, this was the purpose of establishing the Hungarian Association of Arboreta and Botanic Gardens (MABOSZ) in 1992 under the leadership of its first secretary general, Géza Kósa. With a similar goal in mind, in 1995 Zsolt Debreczy and others founded our non-profit organisation, a documentation centre we named the International Dendrological Foundation, with an adjacent herbarium and a ‘dendrology trail’. The trail has been created with geographical and niche-like arrangement of taxa and in collaboration with the Budakeszi forest station belonging to the state-owned Pilis Parkforest JSC*. In our country, including the area of Historical Hungary, there is a particular lack of a dendrology centre (institute) in which carefully developed living collections and their closely related background materials – library, herbarium, seed and fruit collection, photo archive and the appropriate specialist staff – all form a single organic unit. In addition to basic scientific work (primarily taxonomy) done in cooperation with existing teaching and research institutes, such a dendrological institution could also provide extensive practical assistance in solving desirable or urgent tasks of vegetation reconstruction, nature conservation,

* JSC – Joint Stock Company

landscape architecture, plant introduction, gene conservation and horticultural selection. It is in this spirit that Géza Kósa, as chairman of MABOSZ, wrote a letter of support in 2016, expressing his wish that our foundation will receive adequate attention and support and become a depository that fulfils the above-mentioned goals. – Thank you, Géza!

Acknowledgement – I express my sincere thanks to Zsolt Debreczy, Erzsébet Fráter, and Attila V. Molnár for reviewing this article, and offering their insights and corrections, to Réka Fekete for English translation and to Jill Hannum for final editing.

* * *

KERT, KULTÚRA, DENDROLÓGIA – EMLÉKEK, GONDOLATOK KÓSA GÉZA VÁRATLAN HALÁLA NYOMÁN

Dendrológiai munkánk és Vácrátót, ahol Géza évtizedek során élt és alkotott – tehát a hely és a személy – elválaszthatatlanul összefonódik.

Közel rokon szakterületen, de eltérő körülmények között éltünk és dolgoztunk. Törekvéseink, ideáljaink, világlátásunk, hitünk közös alapon állt, és a gyakorlati botanika, a dendrológia, a magyarhoni kertek múltja, jelene, jövője is messzemenően közös téma volt, ezek tovább erősítették a közös alapokat. Jelen írásban csupán néhány, maradandó emléket idéző témát, eseményt idézek fel szakmai együttműködésünk állomásaiból azzal a szomorú érzéssel, hogy közösen formált terveink egy része már nem valósulhat meg az eredeti elgondolás szerint.

Ugyanazon *alma mater*, az egykori Kertészeti Egyetem diákjai voltunk – ő egy korábbi évfolyamban – de már az egyetemi évek egy részében ismertem Gézát. Igazán mégis a vácrátóti Kert lett az első, számomra közös területünk. A Természettudományi Múzeum Növénytárában kaptam munkalehetőséget, így 1976-ban a Debreczy Zsolt és Csapody Vera által korábban indított dendrológiai dokumentációs, illetve Dendrológiai Atlasz programba kapcsolódhattam be. A szakmai célok egyik területe a herbárium fejlesztése volt; előbb a nyitvatermőkre összpontosítottunk, de a lombos fák, cserjék ismerete és gyűjteményi gyarapítása is célkitűzéseink közé tartozott. A hiányzó gyűjteményi csoportokat részben a hazai kertek, arborétumok növénymintáival, majd a későbbiekben expedíciós munkával, eredeti termőhelyi gyűjtésekkel pótoltuk. Kerttörténeti, honosítás-történeti szempontból, de a fejlesztési lehetőségeket, célokat látva is fontos volt, hogy megismerjük és bővítsük az országban jelen lévő dendroflórát – a herbárium szintjén építjük, mint az élő gyűjteményekben. Nem egyszerűen az

anyag-gyarapítás volt a cél, de a „holt” és élő gyűjtemény szisztematikus összekapcsolása, a megfigyelések rendszerezése, a tudatos hiánypótlás – benne a fényképes dokumentáció és a herbáriumi letét kapcsolatának biztosítása, a hitelesség. A fajismeret, sokszor a meghatározás fontos része is volt az alaki változatosság, a fenológiai szakaszok megismerése. Az akkor különösen gazdag gyűjteménnyel rendelkező Kámoni Arborétum mellett egyik fő kapcsolódási pont Vácrátót volt, amely már a 70-es, 80-as években kiemelkedett a rendszeres gyűjteményeivel.

Vácrátót azért is értékes volt számunkra, mert Géza nagy gondot fordított a növények származásának dokumentálására (FRÁTER 2022), ami emelte nemcsak az élő gyűjtemény, de a mi herbáriumi gyűjtéseink értékét is. Immár évtizedekre visszagondolva, több mint 100 alkalommal lehettem ott a kertben egyedül vagy munkatársaimmal az éppen nyíló, termő, fák, bokrok adatainak, mintáinak, fényképeinek rögzítése, a minták szedése végett, egyúttal kihasználva a továbbtanulás e sajátos lehetőségét. Géza nélkül szinte sohasem jártam vagy jártunk a kertben. Fontos volt a közös barangolás, hiszen a legrégebbi, idős fák kivételével szinte minden bokornak, fának múltja, története volt számára, és ezzel élővé, adatszerűvé vált a közös munka. Gyakran mondta: *ezt itt vagy ott gyűjtöttem, ezzel cseréltem, ettől vagy attól a személytől kaptam...* Ez igazi adalék, lényeges információ, nemegyszer Gézához kötődő személyes emlék volt az adott növény, illetve faj megismeréséhez. A későbbiekben a kölcsönösség is kibontakozott – a Debreczy Zsolt vezette expedíciós gyűjtőútjainkról is juttattunk magokat, növényeket a kertbe, melyek közül több, ma már árnyékadó fa. A kertben Gézával töltött, fotós-gyűjtéses órák, a közös botanikai séták során már korán felmerült, milyen jó lenne eljutni a mérsékelt öv távoli tájaira és személyesen kapcsolódni be a kertfejlesztés alapvetését jelentő eredeti termőhelyi maggyűjtésbe. Mindketten részesei voltunk már emlékezetes gyűjtő expedícióknak, de a közös útnak ideje is eljött.

Mongólia, Kína, 1986

Gézával – és Fráter Erzsébettel (Zsókával) – közös első úti emlékem egy 1986 őszére szervezett, feledhetetlen mongol–kínai expedíció volt... Négytagú csapat készült erre az ígéretes útra, hárman Debreczy Zsolttal és az akkor még múzeumi alkalmazott Zsókával a Növénytárból, Géza pedig a vácrátóti kertből. Meghívó partnerünk a Pekingi Természettudományi Múzeum botanikai részlegének vezetője, Chen Shaoxing professzor volt. Zsolt végül más kötelezettségek miatt nem tudott csatlakozni, így hármasban vágtunk neki a sok ezer kilométeres útnak, egy ma már szokatlanul hangzó logisztikai megoldással. Akkoriban a szocialista országok (benne a Szovjetunió és a Kínai Népköztársaság) vasúti megállapodásainak köszönhetően itthon vehettünk meg egy-egy kombinált jegyet, ami tartalmazta a Budapest–Moszkva–Novoszibirszk–Ulánbátor repülőjegyet,

Fig. 6. István Rácz, Erzsébet Fráter and Géza Kósa in Beijing in October 1986 together with an old *Pinus bungeana* tree in the background.

és egy hosszú, többször is megszakítható útra jogosító vonatjegyet Mongóliából Kínába, majd végül haza. Sok órát töltöttünk repülőn, vonaton, különféle szálláshelyeken, s beszélgetéseinkben a botanikai élményeken túl számtalan alkalom hozta elő a történelem, kultúra, földrajz megannyi kérdését, és egymást is job-

Fig. 7. Géza Kósa and Erzsébet Fráter in Hangzhou (China) in the company of Prof. Yu, Director of the Hangzhou Botanical Garden (2nd from left) on 6 November 1986.

ban megismerhettük. Ezek mutatták meg Géza műveltségét, felkészültségét, legyen szó nyelvről, néprajzról, a titokzatos Kína múltbeli történeteiről és a jelen realitásairól.

Rövidebb, Ulánbátor körüli terepmunka után (Fig. 1) sok órás vonatozással nagyon szürke, „maocetungos” országba csöppentünk. Pekingben, a természet-tudományi múzeumi kollégák lelkes barátsággal kalauzoltak bennünket. Miután a legfőbb fővárosi parkokat, történelmi kerteket bejártuk, két kísérővel indultunk dél felé, Nankingon, Sanghajon, Hangcsoun át egészen Kantonig (Figs 2–8, 11). A kollégák mindent megtettek, hogy a legtöbbet láthassuk az adott körülmények között, de időnként akadtak nehéz helyzetek. Szükség volt némi rutinra, humorérzésekre, leleményességre, hogy minden rendben menjen és minél több szakmai látnivalónk lehessen. Ebben Géza sziporkázó volt, és jól feltalálta magát a kínai munkásszállás vagy kollégiumok leírhatatlan fürdői, az utcai kifőzdék, a tömött városi buszok és trolik, a néha unalmas lassúsággal haladó helyi és távolsági vonatok világában, vagy az örökké sarkunkban járó megfigyelők között. Végül sok különleges emlékhelyet, császári- és botanikus kertet, több herbáriumintézményt, védett erdőt, kolostort láthattunk, s az állandóan felmerülő gyűjtési korlátok ellenére közel 200 herbárium mintát, több tucat magtételt is hozhattunk e 42 napos dendrológiai kalandútról.

Fig. 8. István Rácz, Erzsébet Fráter and Géza Kósa at “Seven-star Crag”, Guangdong, China on 11 November 1986.

Üzbegisztán, 1992

1992 őszén ismét együtt mehettünk, ezúttal Üzbegisztánba, a közép-ázsiai borókák ott fellelhető fajai és más dendrológiai érdekességek feltárására. Géza előzőleg már járt Közép-Ázsiában, elég jól beszélte az orosz nyelvet, és ez elegendőnek bizonyult egy rövid expedíció sikeréhez. Természetesen itt is volt alkalom a helyi piacra, városi parkra, a városszéli bozótosra, s annak újbóli „felfedezésére”, mennyire sokszínűen és elválaszthatatlanul összeszővődik az ember és a növényvilág élete. A helyi botanikus kertben az is nyilvánvalóvá lett, mi történik egy parkkal, ha a kezdeti lelkesedés ellenére egy idő után magára hagyják, és egy évtized alatt életerős özönnövények veszik át az uralmat. Tudvalévő, a nagy politikai változások (a szovjet birodalom és rendszer felbomlása) nyomán megcsappantak a források, talán a szakszemélyzet egy része is más pályára került. Az egykor híres taskenti botanikus kertben (és később más közép-ázsiai kertekben is) tapasztalhattuk, hogy a gondozatlanság miatt a 10 méteres fák tetejére is felkúszó amerikai vadszőlő (*Parthenocissus quinquefolia*) és az átjárhatatlan bozótot képező európai veresgyűrű som (*Cornus sanguinea*) szinte jóvátehetetlenül ellepte az ültetvények bizonyos részeit. Csak remélhető, hogy azóta sikerült megállítani a romlást... E téma későbbi beszélgetéseinkben a helyi, hazai viszonyok láttán is előjött, amikor sorra vettük a régi kastélyok, kúriák szomorú sorsát. Ha a kert, park nem válik a tulajdonos (akár az állam vagy kisebb közösség, akár az adott személy) féltett és szeretett tulajdonává, ha nem válik az élet szükséges és szerves részévé, akkor óhatatlanul a gazdátlanság áldozatává lesz.

Szikkim, 2003

Újabb feledhetetlen közös utazásnak lehettünk részesei a Himalája egyik legcsodásabb területére. Szikkim és Nepál határán magasodik a Föld harmadik legmagasabb csúcsa, a Kancsendzönga (8586 m). Egy háromnapos hegymenet során nyilván csak apró részt tárhattunk fel a lejtőit borító flórából, de várható volt, hogy az alacsonyabb, bolygatott övek fölött szinte érintetlen növényzetével, helyenként óriás fáival – szubtrópustól fel a fahatárig – maga a paradicsom lesz egy dendrológus számára. Nem is csalódtunk! Utunkat amerikai alapítványunk (IDRI, Debreczy Zsolt) és az Alsótekeresi Faiskola támogatásával egy korábbi nepáli kapcsolatunk, a katmandui egyetemen botanikát tanító Mohan Siwakoti professzor szervezte. Nepáli érkezéssel, az indiai határig (Nyugat-Bengál) egy kisrepülőssel úttal értünk, s ott bérelt terepjárókkal, „dzsippekkel” indultunk Szikkimbe. Csapatunkat – Barabits Elemér, Juhász Gergely és Anita, Kósa Géza, és jómagam – egy helyi túravezető fogadta. A szinte tengerszint közeli, meleg, őszi tájban

máris rögtönzött „trópusi dendrológiai” leckéket vehettünk, hiszen túránk elejét cukornád ültetvények közötti maradvány erdőfoltok, fasorok kísérték tikfával, kókusz- és bételpálmával, fikuszfélékkel, eukaliptuszokkal; Géza ezeket már ismerte korábbi, távol-keleti, afrikai és más útjairól (Pócs 2022). Magasabb övbe jutva fokozatosan jelentek meg a tea- és manióka ültetvények, egyes meleg-mérsékelt övi fajok, egy-egy ciprus, majd Szikkim határát átlépve, az 1600 m körül fekvő Gangtokban már a hegyi flóra elemei is feltűntek.

Némi akklimatizálódás után az 1700–1800 m között fekvő Yuksom településből indulhattunk a magasabban fekvő, várva várt erdőzóna felé. 1900 m-en léphettünk be a Kancsendzönga nemzeti park területére, ebben a magasságban még különös módon elegyedtek a szubtrópusi fák és fás liánok a szubtrópusi-mérsékelt övi jelzést adó örökzöld tölgyekkel, mahónia bokrokkal. 2200 m-en Géza és mindannyiunk nagy örömeire hatalmas, aranylő lombú, több évszázados *Acer campbellii* várt bennünket, *Berberis wallichiana*, *Sarcococca hookeriana* telepek és ismerősnek tűnő mérsékelt övi fás nemzetségek – *Alnus (nepalensis)*, *Carpinus (viminea)*, *Magnolia (campbellii)* társaságában. Már besötétedett, mire kimerült csapatunk a 3000 m fölötti szálláshelyre ért. Kora reggeli ébresztőként valaki felkiált: „Gyertek!” – a fák koronája fölött a narancsvörös fényben izzó Pandim-hegy (6691 m) csúcsa köszöntötte a felkelő napot. Körülnézve, itt láttuk meg az *Abies densa* első facsoportjait, mint kiderült, öt *Rhododendron* fajjal a társulásaiban. Még egy kemény hegymenet következett 4060 m-ig, ott alvás-féle a mínusz 6 fokos beton padlójú, ágyak, priccsek nélküli menedékhelyen, végül a visszaút a szubtrópusba: több mint 2000 m szintkülönbségű lejtmenet... ki gondol ma már a fáradtságra! A nehéz menetekért bőséges volt a jutalom: élőben láthattuk a kelet-himalájai jegenyefenyőt (*Abies densa*) és társulásait, a fahatáron különös alakú borókák (*Juniperus squamata*) szórványos állományait. Lentebb, a himalájai hemlokfenyő (*Tsuga dumosa*) óriás példányai között ereszkedhettünk a völgy irányába, ahol – Yuksom határában – a tibetiek különösen tisztelt ciprusát, a Bhutánban óriássá növe *Cupressus cashmeriana* kisebb, de így is többszáz éves fáit csodálhattuk meg. Szikkimi túránk végén igazi ajándékot kaptunk Baila Tashi túravezetőnkől, aki szinte barátunk lett az út végére: mintegy meglepetésként, megszervezte, hogy elzarándokolhassunk Dardzsilingbe, Kőrösi Csoma Sándor sírjához (Fig. 9)!

A kert és a látogatók...

Vácrátóti élményeim közé tartozik, amint Géza a féltő növényismeretet mesze ható, érces hangján igazítja helyre az esetleg épp fegyelmezetlenkedő látogatókat. Sokszor csak gyerekes pajkosság, a tudatlanság, máskor a virággyűjtő szenvedély indít egyeseket arra, hogy a figyelmeztetés ellenére mindenfelé kószálva,

Fig. 9. Géza Kósa in Darjeeling, at the memorial of Sándor Kőrösi Csoma on 9 December 2003.

kárt okozzanak a kertben, vagy hangoskodással, károkozással zavarják mások nyugalma. Meglehet, idealizmus azt várni az emberektől, hogy ha nem is áhítattal, de legalább csendben járjanak egy gyűjteményes kertben, parkban, – hogy a gyönyörködés mellett a megismerés, tanulás is mozgassa őket... Gézá mérhetetlenül bosszantotta egyes látogatók szertelensége, vagy adott esetben a kerti dolgozók hanyagsága. Itt már messze vinne a gondolatsor – erről többször beszélgettünk Gézával, mintha felmentést keresnénk a látottakra, tapasztaltakra.

A magyar történelem viszontagságai azt mutatják, hogy sajátos földrajzi helyzetünkől is adódóan, gyakran sodródunk végzetes történelmi csapdába. A pusztító csapások után egy-két nemzedék csak a helyreállásra gondolhat, és ennek során rendszerint mindent előről kell kezdeni. Inváziók, háborúk, országcsönkítés, kényszerű rendszerváltás – mindez érthető módon nem kedvez annak a műveltségnek, amihez történelmi, társadalmi nyugalom, a nemzedékek békés váltása, a tisztaság útján szerzett vagyonok zavartalan átöröklése szükséges. Ilyen zaklatott körülmények között egy-egy szép park vagy kert generációkon átívelő megtartása és fejlesztése, a dendro-botanikai szempontból igen fontos származási, telepítési adatok megőrzése és átadása szinte hőstettnek számít. Ez az a fajta műveltség, idegen szóval kultúra, aminek igénye ott volt, hiánya pedig örök rossz érzést keltett Gézában. Mint egy ideális jövőkép, lelki szemei előtt folyamatosan ott lebegett, amit zavartalanabb történelmű országokban látott – a szépen fenntartott környezet, a növényritkaságok sokasága illő viselkedésre ösztönzi látogatókat.

Kert-Kultúra

A fentiekhez kapcsolódnak Kósa Géza gondolatai, melyeket több formában is papírra vetett, mint a Kert-Kultúra főszerkesztője. Szándéka volt, hogy a növényvilág bűvöletes sokféleségével, lenyűgöző szépségével, érdekességeivel, élőhelyeik, környezetük változatosságával hívja fel a figyelmet a növényvilág kultúrtörténetben, irodalomban, művészetben betöltött alig leírhatóan fontos szerepére. A Géza kezei alatt szerveződött, széles témakörű cikkeivel nagyszerű folyóirat sajnos rövid életűnek bizonyult. Mindannyiunk szégyenére, a meglehetősen jómódú kertészeti közösségnek mintha nem lenne anyagi ereje és szellemi igénye egy ilyen fontos, a szakmát és műveltséget kiválóan ötvöző, sok ismeretet nyújtó szaklap fenntartására, és szerzői, szerkesztői megfelelő honorálására. Az első évfolyam egyik lapszámában (Fig. 10) Géza kicsit idillikus, de tanulságos képet fest a jellemzőnek tekinthető nyugat-európai kert-látogatókról, akik számára a kert szent hely, ahol a természet csodái meghitt szemlélődésre, közvetlen, „first-hand” tanulásra hívnak, ahol a viselkedés, az ismeretszerzés, a fényképezőgép vagy rajztoll értő használata, a növényekkel való

komplex, szenvedélyes, szinte ünnepélyes együttélés a társadalmi intelligencia egyik fokmérője. E példák ismeretében, – van mihez felnőnünk! (A kiegyensúlyozottság kedvéért meg kell jegyezni, hogy Magyarországon igen népszerű az erdőjárás, az erdei kirándulás – talán a kerti műveltség bizonyos mértékű pótlására is. Itthon ezt könnyű megtenni, hiszen még a Budapest-környéki erdőket is rövid úton elérheti a kiránduló. Ezzel szemben a sűrűn lakott és iparterületekkel, utakkal erősen felszabdalt Nyugat-Európában az ott élők többsége számára sokkal messzebb kell utazni ahhoz, hogy erdőt járhassanak.)

A könyvlektor

Sok évi, jellemzően az IDRI által támogatott, Debreczy Zsolt szervezésében megvalósult expedíciós munka nyomán 1997-ben kaptunk biztatást egy lexikon jellegű fenyős munka megírására, illusztrálására. Végül nem ilyen, hanem a fontosabb mérsékelt övi fenyőfélék, magyar nyelven addig hiányzó, viszonylag bő tárgyalása született, „*Fenyők a Föld körül*” címmel (DEBRECZY és RÁCZ 2000). Géza kezdettől fogva szívesen működött közre a kiadás előkészítésében, különösen a földrajzi nómenklatúra, a távol-keleti, közép-ázsiai tájakhoz, illetve fajokhoz kötődő kulturális, történeti, kerti művelésbeli ismeretei révén. Így lett ő az „első magyar fenyős könyv” egyik szaklektora, és már előre jelezte, hogy egyéb dendrológiai munkáinkat is szívesen gondozza, segíti. Másfél évtized is eltelt, mire formálódni kezdett egy Debreczy Zsolttal közös „*Lombos fák a Föld körül*” könyv gondolata, de csak az utóbbi 2–3 évben születhettek meg a konkrét tervek az Agrárminisztérium és alapítványunk támogatásával, és jelenleg folyik a kiadás előkészítése. Géza, aki az évek során nagy tudású, rutinos cikk- és könyvszerző lett, nagyon várta, hogy mint a lombos fákat jól ismerő szakember, együtt dolgozhasson velünk a végső simításokon és lektori munkájával hozzájárulhasson a szakkönyv sikeréhez. Valósággal megrázó arra gondolni, hogy miután e munka szerkesztési stádiumban van, erre a nagyszerű lehetőségre már nem nyílhat lehetőség.

A dendrológia jövője

Gézát mindig mélyen foglalkoztatta az a sorscsapás, ami a magyar dendrológiát érte az utóbbi évszázad során. Történeti kertjeink, élő gyűjteményeink egész sora került más országba, majd jöttek a háború pusztításai, és csak csodával határos, ahol a növényi dokumentáció megmaradhatott. A szűkebb hazában a kertek növényállományát megtizedelte a háború, majd a „felszabadulás” nyomán, a kommunista hatalom itthon is elűzte a történeti kertek tulajdonosait. Nehéz megítélni, hogy a hatalomra jutottak alkalmatlansága, igénytelensége,

KERT-KULTÚRA

Vendégségben a növényeknél

Ülök Beth Chatto híres essex-i kertjének bejáratánál és figyelem a jövő-menő látogatókat. Községes hétköznapi van. A látogatók minden korosztályt képviselnek, de főleg középkorúak vagy idősebbek, férfiak, nők vegyesen. Jönnek párban, társaságban vagy egyedül. Mindenki kedélyes, derűs, felszabadult, tudják, miért jöttek és hová, s mire számíthatnak. Az emberek egyszerűen, de jól öltözöttek, egyesek mondhatni elegánsak. Nincs ünnepnap, de az alkalom ünnepi: vendégségbe jöttek, vendégségbe a növényekhez. Az alkalom és a vendéglátók pedig megérdemlik az ünneplő viseletet, hisz ők is abban vannak. Mindenkit mintha skatulyából húztak volna ki: jól szabott öltönyök, elegáns kosztümök és kalapok, ragyogó tiszta lábbelik. Sehöl egy suhogó, csillogó, trehányul lógó sportmelegítő, virágmintás rövidnadrág, kinyúlt, pecsétes pólóing. Én is elindulok utánuk a kertbe.

Ez a vendégség furcsa. A vendéglátók ajándékoznak illatot, színeket, formákat, élményt, hangulatot. Az ajándékok fogadására fel kell készülni, ezt is mindenki tudja. A vendégek szakkönyveket, növénykatalógusokat, jegyzetfüzeteket, rajziöböket, fényképezőgépet tartanak a kezükben. Zsebrádió, sportszer, étel-ital behozatala szentségtörés, s valószínűleg eszébe se jutna senkinek. A vendéglátók, a kert növényei és madarai nem szeretik a zajt. Nincs hangos szó, rohangálás, sietség. A virágok akkor tárják fel szépségüket és igazi lényüket, ha kellő alázattal közelítünk hozzájuk, s elég időt szentelünk rájuk. Elmélyült szemlélődők, izgatottan a növényekről tárgyaló csoportok amerre csak néznek. A vendégek nem botanikusok, foglalkozásuk és végzettségük különféle, de lépten-nyomon a növények latin neve üti meg a füleket. A padokon hosszasan és békésen üldögélő emberek. Mindent jól

meg kell nézni, mindent jól meg kell ismerni és feldolgozni. A vendéglátók azt sem szeretik, ha bántják őket. Ezért aztán mindenki tartózkodik tépdésesüktől, magvaik, terméseik gyűjtögetésétől. Kifelé menet úgyis átsétálhatnak majd a növényárusító lerakatba, s a sokszínű, pompás kínálatból válogathatnak kedvükre. Így aztán, ha akarják, hazavihetik a kert hangulatát, jellegzetességeit. Otthon azután megvalósíthatók az elesett ötletek, a megkedvelt, hatásos ültetési kombinációk, vagy egyszerűen csak változatosabbá és gazdagabbá lehet tenni a már meglévő növényanyagot.

Azt, hogy a vendégeket a növények másképpen is hazakísérjék, a többi brit kerthez hasonlóan, a bejáratnál lévő boltban – a kert méretehez, jellegéhez és adottságaihoz illeszkedve – a növényekhez kapcsolódó szinte valamennyi tárgyat megvehetik. Szakkönyveket hihetetlen gazdagságban, növényi motívumokkal díszített használati tárgyak végtelen sorát a papírszalvétától és az asztalterítőig kezdve az étkezés után a ruházatig, vagy ajándéktárgyakig mindent. A látogatás itt végezve még sikeresebb és emlékezetesebb lehet.

Minden, amit fennebb leírtam nem álom, nem is fikció. A Brit-szigeteken több ezer, többnyire magánkézen lévő kert áll részlegesen nyitva a növénybarát nagyközönség előtt. A belépődíjak néhol borsosak, a látogatási szabályok szigorúak, a viselkedési elvárások magasak. A növényekhez vendégségbe járás ünnepi aktusát mégis tízezrek gyakorolják naponta.

Mindezt miért írtam le? Mi közünk nekünk ehhez és mit kell minderről gondolnunk itthon? Ahogy az angol mondaná: „No comment...” – nincs további megjegyzésem.

Kósa Géza főszerkesztő

Kert-Kultúra
1

Fig. 10. A publication of Géza Kósa in the journal *Kert-Kultúra*.

Fig. 11. Géza Kósa on May 26, 2016, standing next to a tree of *Pterocarya stenoptera* grown from seed we collected on the shores of Lake Hangzhou, first days of November 1986.

vagy a tudatos pusztítás, okozott-e nagyobb kárt kertjeinkben. A helyreállást, a fejlődést sokáig akadályozta az országhatárok zártsága, az utazási korlátok bénító hatása, a viszonylagos szegénység. Szakmánkban sok mindent szinte előről kellett kezdeni, és a több évtizedes folyamatban még ma is az egyik legnagyobb kihívás egy olyan nagy léptékű, lehetőleg teljességre törekvő dokumentáció összegyűjtése és fenntartása, ami a mérsékelt égövben és határos területein élő mintegy 5000 fa és cserje ismereteit teszi hozzáférhetővé a szakma legszélesebb körei számára. Ezt mindenképpen a meglévő, génmegőrző és az oktatást, kutatást segítő élő gyűjteményekkel szoros együttműködésben érdemes és lehet létrehozni. Részben éppen ezt szolgálta a Magyar Arborétumok és Botanikus Kertek Szövetsége (MABOSZ) létrehozása 1992-ben (első főtitkára, később elnöke: Kósa Géza), és ezt a célt tűzték ki az egyes kertek, magán- és közösségi gyűjtemények is. Ennek jegyében született meg az 1995-ben bejegyzett, Debreczy Zsolt és mások által megalapozott Nemzetközi Dendrológiai Alapítvány dokumentációs központja is. A Pilisi Parkerdő Zrt. Budakeszi Erdészetével együttműködésben hoztuk létre a Budakeszi Herbáriumot és a körülötte geográfiai rendszerben telepített dendrológiai tanösvényt (www.dendrologia.eu).

Hazánkban, beleértve a Történeti Haza területét is, különösen hiányzik egy olyan dendrológiai központ (intézet), melyben az élő gyűjtemény és a szorosan hozzá kötődő háttéranyag – könyvtár, herbárium, mag- és termés-gyűjtemény, fotó archívum, és a megfelelő szakszemélyzet – mind egyetlen szerves egységet képez. Egy ilyen háttérintézmény a fennálló oktató, kutató intézetekkel közös elméleti munkán túl a gyakorlatban is széles körű segítséget nyújthatna a kíváncsi, vagy éppen sürgető növényzeti rekonstrukciós, tájépítészeti, természetvédelmi, honosítási, génmegőrző, szelekciós feladatok megoldásában. E felismerés jegyében született 2016-ban Kósa Géza, mint a MABOSZ elnöke támogató levele annak kifejezésével, mennyire fontos, hogy alapítványi intézményünk mint közhasznú szervezet, megfelelő figyelmet és támogatást kapjon, és a fent leírt célok egyik letéteményese lehessen. – Köszönjük, Géza!

* * *

Köszönetnyilvánítás – Ezúton fejezem ki köszönetem Debreczy Zsolt, Fráter Erzsébet, Molnár V. Attila felé a kézirat átolvasásáért, tanácsaikért, Fekete Rékának az angol fordításért és Jill Hannumnak az angol szöveg nyelvi lektorálásáért.

Összefoglaló: Kósa Géza (1950–2021), 45 éven át volt az MTA vácrátóti Botanikus Kertje, a későbbi Nemzeti Botanikus Kert dendrológusa. A kert és a Magyar Természettudományi Múzeum dendrológiai munkacsoportja (Debreczy Zsolt, Biró Gyöngyvér, Rácz István és munkatársaik), az amerikai központú International Dendrological Research Institute, Inc. (IDRI) és magyarországi testvérszervezete, a Nemzetközi Dendrológiai Alapítvány évtizedeken át ápolt szoros kapcsolatot. A szerző felidézi több közös külföldi (mongóliai, kínai, üzbegisztáni, szikkimi) kutató útjuk él-

ményeit, a hazai dendrológiai, botanikus kerti, intézeti együttműködést, több szakkönyv előkészítésének emlékeit a közös munkában. Az írás kihangsúlyozza egy regionális dendrológiai szakintézmény létrehozásának időszerűségét, szakmai és közművelési szükségességét.

REFERENCES

- DEBRECZY, Zs. and RÁCZ, I. (2000): *Fenyők a Föld körül*. – Dendrológiai Alapítvány, Budapest.
- FRÁTER, E. (2022): Emlékezés Kósa Géza (1950–2021) dendrológusra. (In memoriam Géza Kósa (1950–2021), Hungarian dendrologist). – *Kitaibelia* 27 (accepted for publication)
- KÓSA, G. (2001): Vendégségben a növényeknél. – *Kert-Kultúra* 3: 1.
- PÓCS, T. (2022): Négy kirándulás Kósa Gézával. (Four excursions with Géza Kósa). – *Bot. Közlem.* 109 (accepted for publication)